

İlhamə Sadiqlı
Gəncə Dövlət Universiteti
ilhame.haci@mail.ru

Entonim komponentli frazeologizmlərin kvantitativ təhlili

Açar sözlər: frazeologizm, kvantitativ, entonim, linqvostatistika, leksem.

Ключевые слова: фразеологизмы, квантитативный, ЭНТОНИМЫ, ЛИНГВОСТАТИСТИКА, ЛЕКСЕМЫ.

Key words: phraseological units, quantitative, antonyms, linguistic statistics, lexemes.

Frazeologizmlər komponentləri bütövlükdə və ya qismən mənasını dəyişmiş ən azı iki sözün birləşməsindən yaranan vahidlərdir. Frazeologizmin ifadə etdiyi məna onu təşkil edən komponentlərin müstəqil mənasının cəmi olmasa da, ümumi məna müəyyən qədər komponentlərin məzmunundan asılı olur (1, S.69). Bu baxımdan frazeologizmi təşkil edən komponentlərin təhlili belə mürəkkəb təbiətli vahidlərin leksik-semantik, struktur və hətta funksional baxımdan səciyyələndirilməsi üçün imkan yaradır. Frazeoloji vahidlərin həm semantik, həm də quruluş etibarlə kəmiyyət baxımından təhlili isə onların işləkliyi ilə bağlı bəzi məqamların aydınlaşdırılmasında xüsusilə əhəmiyyətə malikdir.

Elmi araşdırmalarda kvantitativ metodun tətbiqi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İlk dövrlərdə təbiət elmləri və sosial istiqamətli tədqiqatlarda istifadə olunan statistik metodlar XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq tədricən bütün elm sahələri üçün əvəzsiz təhlil üsuluna çevrilməyə başlamışdır. Linqvistik tədqiqatlarda müəyyən dil hadisələrinin kəmiyyət baxımından səciyyələndirilməsi məqsədilə statistik üsullardan istifadə dilin inkişafı və funksionallığı ilə bağlı maraqlı faktların aşkarlanmasına şərait yaradır. Belə ki, dilin bir-biri ilə əlaqəli olan bəzi vahidlərinin müxtəlif səbəblərlə bağlı kəmiyyət göstəriciləri prosesin müxtəlif istiqamətlərdən izlənilməsi, statistik göstəricilərdə əks olunan dil qanunu və inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək imkanı verir. Hər bir tədqiqat obyektin daxili strukturunu və mahiyyətini öyrənməyə yönəldiyindən kvantitativ metodun tətbiqi də statistik mənzərə əsasında təsəvvürün əldə olunmasını nəzərdə tutur. Z. Dornyenin də qeyd etdiyi kimi, “Kvantitativ metodlar rəqəmlərdə ifadə olunan məna”nı əks etdirir (2, s.2). Müəllifin fikrincə, dil vahidlərinin keyfiyyət dəyişmələrinin rəqəmlərlə ifadəsi yalnız ayırı-

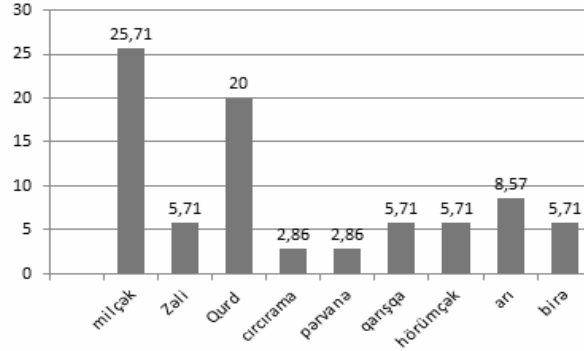
ayrı vahidləri deyil, onların qarşılıqlı əlaqəsindən meydana çıxan məqamları da əhatə edir (2, s.2). Kvantitativ metodun ən mühüm üstünlüyü onun dəqiqliyi və nəticələrin birmənalı olmasıdır. Bu isə irəli sürülən fikrin əminliklə ya təsdiq, ya da inkar edilməsi üçün əsas verir. Tətbiqi dilçiliyə daxil olan kvantitativ dilçilik riyazi statistik metodların tətbiqi ilə dilin müxtəlif səviyyələrində baş verən dəyişmələri, onların baş vermə səbəblərini və ümumi mənzərəsini müəyyən etmək imkanı verir. Bu metodun tətbiqi digər səviyyələrlə yanaşı, leksik səviyyədə baş verən prosesləri izləmək, müxtəlif söz qruplarının işləkliyi, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı nəticə çıxarmaq üçün əlverişli üsullardandır. Frazeoloji birləşmələrin tədqiqində kvantitativ üsulların tətbiqi həm müasir səviyyədə, həm də tarixi baxımdan onların izlənilməsinə şərait yaradır, frazeologizmlərin istifadəsində tezlik xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasına imkan verir. A. Lazaratonun fikrincə, “Kvantitativ metod dil hadisələrinin tezliyini, keyfiyyət metodları isə bunun səbəblərini müəyyən etmək imkanı verir” (3, s.7).

Dil vahidləri xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü ilə bağlı mühüm faktları, gerçəklik fraqmentlərini qoruyub saxlayır. Milli mədəniyyətin əks olunduğu vahidlərdən biri kimi, frazeologizmlər dil mənzərəsini üsusi boyalarla əks etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Leksik səviyyədə dil vahidləri arasındakı münasibətlər fərqli yanaşmalarla – müqayisəli (sintaqmatik), qarşılaşdırılmalı (paradiqmatik), funksional baxımdan təhlil olunur. Leksik-semantik sistemin bu şəkildə parametrik təhlili ilə yanaşı, əldə olunan faktların kvantitativ təhlilə cəlb olunması daha dəqiq nəticə çıxarmaq üçün faydalıdır. Funksional parametrin müəyyən olunmasında başlıca meyar leksik vahidin uzunluğu hesab olunur: sözün uzunluğu onun istifadə tezliyi ilə tərs mütənəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, frazeologizmlər xüsusi söz qruplarıdır və xalqın etnomədəni irsini, təfəkkür tərzini, dünyagörüşünü əks etdirir. Bu söz qrupunun kvantitativ təhlilində meyarlar da fərqli olmalıdır. Xalqın təfəkküründə yer alan təsəvvürlərin, ətraf aləmlə bağlı fikirlərin, müxtəlif yönlü münasibətlərin dil vasitəsilə kəmiyyət göstəricilərini nəzərdən keçirmək mümkündür (4, s.42). Kvantitativlik kateqoriyası riyazi, məntiqi, psixoloji, fəlsəfi və linqvistik səciyyə daşıyır.

Frazeologizmlərin kvantitativ baxımdan təhlilində leksik layın sintaqmatik stratifikasiyası da xüsusi maraq doğurur. “Sintaqmatik parametr dilin leksik nüvəsinin parametrik təhlilində sistemyaradıcı amillərdən biri kimi çıxış edir” (5, s.23). Sintaqmatik baxımdan fəallığı ilə diqqəti cəlb edən leksik vahidlərin müəyyən olunması xalqın

təfəkküründə özünə yer tapan aparıcı obrazların müəyyən olunmasına da şərait yaradır. Hətta bəzən leksemin xalqın təfəkküründəki mövqeyi baxımından frazeologizmin komponenti kimi çıxış edən vahidin obrazlılığı bütövlükdə frazeologizmin ifadə etdiyi məna tutumundan daha əhəmiyyətli hesab olunur: “... onların hər hansı nominativ vahidlə bağlı kəmiyyəti və tezliyi dil mənzərəsini daha çox əks etdirir, nəinki onda ifadə olunan və daha geniş mənada dünyagörüşü ilə bağlı olan hikmət” (6, s.19).

Entonim komponentli frazeologizmlərin komponentar təhlili bəzi entonimlərin digərlərinə nisbətən daha fəal olduğunu göstərir:

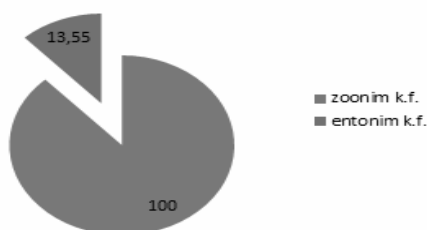

Diaqramdan göründüyü kimi, milçək (25,71%) və qurd (20%) komponentli frazeologizmlər digərlərindən kəmiyyət baxımından xeyli üstündür. Daha sonra arı (8,57%), birə (5,71%), qarışqa (5,71%), hörümçək (5,71%) və zəli (5,71%) komponentli frazeologizmlər gəlir. Cırcırana (2,86%) və pərvanə (2,86%) komponentli frazeologizmlərin kəmiyyət baxımından azlığı bu entonimlərin əsasən bədii ədəbiyyatdan gəlmə obrazlarla bağlı olması ilə izah oluna bilər. Yüksək işlənmə tezliyinə malik entonimlər mühitə uyğun olan, məişətdə çox təsadüf olunan həşəratlarla bağlıdır.

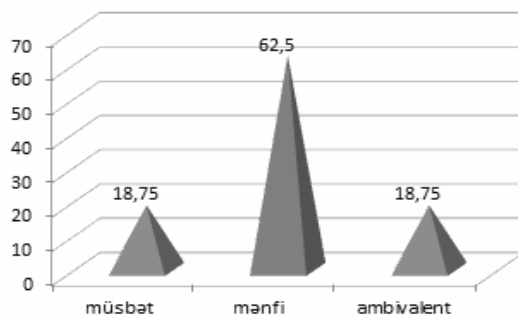
Məlum olduğu kimi, entonim komponentli frazeoloji vahidlər zoonim komponentli frazeologizmlərin tərkibinə daxildir. Zoonim komponentli frazeoloji vahidlər tədqiqata cəlb etdiyimiz 7000 frazeoloji birləşmənin 3, 59%-ni təşkil edir:

Zoonim komponentli frazeologizmlərin 13,55%-i entonim komponentli frazeoloji vahidlərdən ibarətdir.

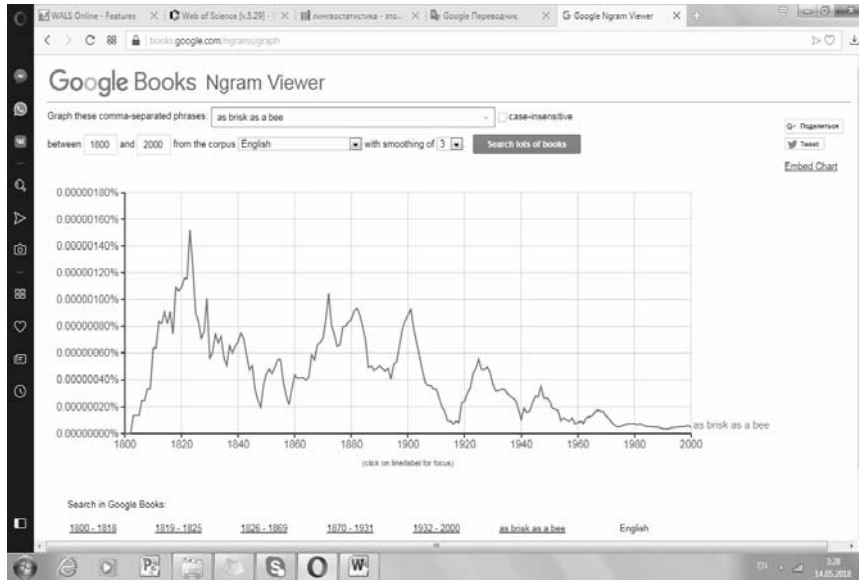

Entonim komponentli frazeologizmlər emotivliyin ifadəsi baxımından fərqli şəkildə qruplaşdırıla bilər. Onların bir qismi müsbət, bir qismi mənfi, digəri isə ambivalent məzmun ifadə etməsi ilə diqqəti cəlb edir.

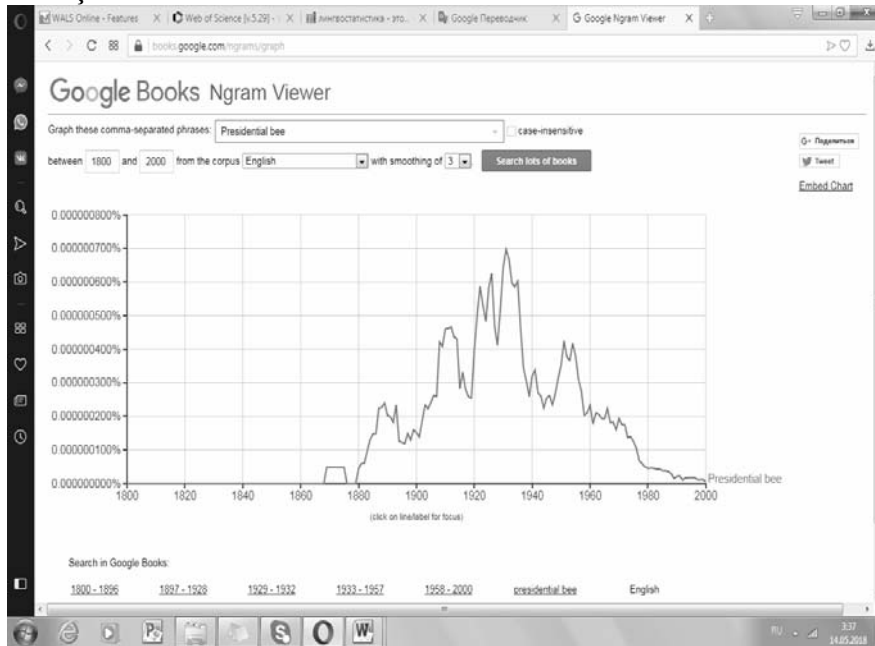
İngilis dilində komponentlərindən biri rəng bildirən söz olan frazeologizmlərin 56%-nin mənfi, 18%-nin müsbət, 26%-nin neytral dəyərləndirmə məzmunu daşdığı bildirilir (7). Ümumiyyətlə, frazeoloji sistemdə mənfi mənəli vahidlərin üstünlük təşkil etməsi müşahidə olunur. Bunu “insanların mənfi hadisələrə daha həssas və kəskin emosional münasibət göstərməsi” ilə əlaqələndirən A. Rayxşteynin fikrincə, insanların stress vəziyyətində hazır nitq vahidlərindən istifadə ehtiyacı da mənfi məzmunlu frazeologizmlərin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir (8, s.61).

Müasir dövrdə müxtəlif statistik kompüter proqramları vasitəsilə dil vahidlərinin kvantitativ təhlilini aparmaq mümkündür. frazeoloji vahidlərin işlənmə xüsusiyyətlərini izləmək məqsədilə yaradılmış “Ngram Viewer” proqramı təxminən 8 dildə axtarış imkanına malikdir. Dil korpusu əsasında işləyən proqramın Azərbaycan dilində axtarış imkanı olmasa da, entonim komponentli bəzi frazeologizmlərin 1800-cü ildən 2000-ci ilədək işləklilik səviyyəsini nəzərdən keçirməyə çalışdıq.

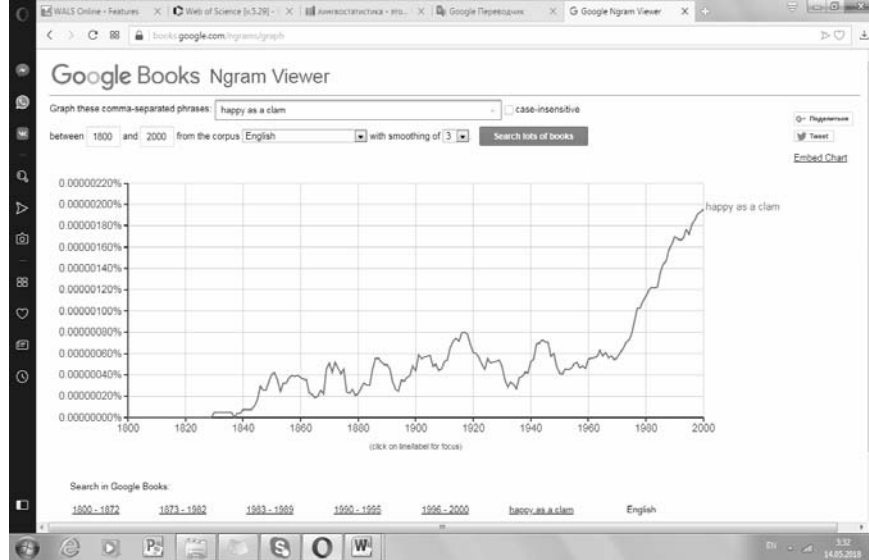
***as brisk as a bee* – arı kimi cəld.**

Göründüyü kimi, ifadə 1820-ci illərdə işləkliyinin ən yüksək həddinə çatmış, 1980-ci illərdən sonra işləkliyini, demək olar ki, itirmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “arı kimi çalışan” ifadəsinin işlənməsinə təsadüf olunur.

Presidential bee “presidentlik arısı”, və ya “prezidentlik tutması, sancısı”.

Bu ifadə “dəf edilməz prezidentlik iddiası, prezident olmaq həvəsi” anlamını əks etdirir. Göründüyü kimi, 1880-ci illərdən işlənməyə başlayan ifadə işləkliyinin pik nöqtəsinə XX əsrin 30-cu illərində çatmış, 1990-cı illərdən sonra işləkliyini itirmişdir.

happy as a clam - “molyusk kimi xoşbəxt olmaq” - “çox xoşbəxt olmaq”.

have a grasshopper mind - bir cırcırma ağılına sahib olmaq, “cırcırma ağılı” frazeologizmində olduğu kimi, bu ifadə müvafiq spektrli neqativ anlam kəsb edir. Maraqlıdır ki, təxminən 1830-cu illərdən işlənməyə başlasa da, ifadə 1980-ci illərdən sonra daha yüksək işlənmə tezliyi qazanmışdır.

Nəticə olaraq, demək olar ki, dilçiliyin kvantitativ və keyfiyyət metodları qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, hər biri özünəməxsus üstün xüsusiyyətlərə malikdir. Frazeologizmlərin hərtərəfli öyrənilməsi üçün müasir metodların hamısından əlaqəli şəkildə istifadə etmək zəruridir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бажутина, Т. В. Лексико-семантические группы имен существительных в составе фразеологизмов русского языка / Т. В.

Бажутина // Актуальные проблемы русской фразеологии : Межвуз. сборник науч. трудов. – Ленинград, 1983. – С. 68-76.

2. Dornyei Z. Research Methods in Applied Linguistics. OUP. 2007.

3. Lazaraton A. Quantitative and qualitative approaches to discourse analysis // Annual Review of Applied Linguistics. 2002. № 22.

4. Мелерович, А.М. Проблемы семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка / А.М. Мелерович. – Ярославль, 1979.

5. Титов, В.Т. Принципы квантитативной лексикологии (на примере романских языков) [Текст]: Автореф. ... докт. филол. наук. 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / В.Т. Титов. – Тверь, 2005. – 36 с.

6. Алпатов В. М. Что такое картины мира и как до них добраться / В. М. Алпатов // Язык. Константы. Переменные. Памяти Александра Евгеньевича Кибрика.– СПб. : Алетейя, 2014. – С. 11–21.

7. Е.В. Люкина. Количественные исследования фразеологизмов с компонентами цветообозначения в немецком и английском языках. // <https://publications.hse.ru/articles/205624987>

8. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. - М.: Высшая школа, 1980.

Ильхама Садыклы

Квантитативный анализ фразеологизмов с энтонимным компонентом

Резюме

В статье содержится анализ квантитативной вариантности фразеологических единиц с энтонимными компонентами. Исследуется универсальные черты восприятия количества и национально-специфические черты, что подчеркивает уникальность количественных представлений нации.

Ilhama Sadykhli

**Quantitative analysis of phraseological units with an
entomogeneous component
Summary**

The article contains an analysis of the quantitative variability of phraseological units with entomogeneous components. The universal features of the perception of quantity and national-specific features are explored, which underlines the uniqueness of the quantitative representations of the nation.